

ΝΙΚΟΥ Ι. ΚΑΡΜΟΙΡΗ

Ιστορικού – MSc Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία,
Μέλους Εταιρείας Λακωνικών Σπουδών

ΤΟ ΤΑΞΙΔΙ ΤΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ ΣΤΗ ΛΑΚΕΔΑΙΜΟΝΑ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΤΥΠΟ

Δεν είναι σπάνιο η καταγωγή μεγάλων προσωπικοτήτων να «διεκδικείται» πέραν του ενός τόπου. Κατά κάποιον τρόπο μία τέτοια περίπτωση ήταν και αυτή του Ελευθερίου Βενιζέλου, με τη διαφορά, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων¹, ότι δεν διεκδίκησε την εντοπιότητα του Κρήτα πολιτικού η Λακεδαιμόνα, αλλά η οικογενειακή παράδοση του ιδίου δημιούργησε ή συντήρησε έναν «μύθο» περί ρίζας και καταγωγής της από την εκ Μυστρά ιστορική οικογένεια Κρεββατά.

Ενδιαφέρον εμφανίζουν δημοσιεύματα του Τύπου του 1912, όπως τα παρουσίασε στην έρευνά του ο Ν. Τωμαδάκης, σύμφωνα με τα οποία υπήρξαν αντιδράσεις από τους πολιτικούς του «παλαιοκομματισμού» της εποχής σχετικά με το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι του Βενιζέλου, τον οποίο θεωρούσαν «ξένο». Μαζί με άλλες έγγραφες αποδείξεις

* Ευχαριστώ θερμά την Εταιρεία Λακωνικών Σπουδών για την τιμή που μου έκανε να συμμετάσχω στο Ε' Τοπικό Συνέδριό της, που διεξήχθη στον Μυστρά τον Μάιο του 2019. Ευχαριστώ επίσης: (α) το προσωπικό των ΓΑΚ/Αρχείων Ν. Λακωνίας και ιδιαιτέρως την προϊσταμένη κυρία Πέπη Γαβαλά, (β) το ΔΣ του Συνδέσμου των εν Αττική Λακεδαιμονίων, (γ) τον κ. Στέφανο Λουμάκη, (δ) το ΔΣ και το προσωπικό του Εμπορικού Συλλόγου Σπάρτης, (ε) το προσωπικό της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, και (στ) το προσωπικό της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων, που με προθυμία και ενδιαφέρον μού παρείχαν τη βοήθειά τους, συνδράμοντας καθοριστικά στην εξέλιξη της παρούσας έρευνας/εισήγησης.

1. Βλέπε σχετικά άρθρα του περιοδικού του Συνδέσμου των εν Αττική Λακεδαιμονίων, *Λακωνικά*, όπως αυτά παρατίθενται στη βιβλιογραφία.

του πολιτικού, διόλου απίθανο να ευδοκίμησε τότε και ο «μύθος» της εκ Λακεδαιμόνος καταγωγής του, προς υποστήριξη της ελληνικής ιθαγένειάς του. Δημοσιεύματα, μάλιστα, τον ήθελαν να κατέρχεται και ως υποψήφιος βουλευτής στη Λακεδαίμονα! Ωστόσο, τα περί καταγωγής του τα είχε υποστηρίξει ο ίδιος ο Βενιζέλος αρκετά χρόνια νωρίτερα (1899) –πριν ακόμα εμφανιστεί και πρωταγωνιστήσει στον ελεύθερο ελλαδικό χώρο– σε μια επιστολή του προς τον οπλαρχηγό Κωνσταντίνο Διγενάκη, όπως τα μετέφερε στο βιβλίο του ο Γ. Παπαντωνάκης².

Για τη γενεαλογία του Βενιζέλου έχουν γραφτεί και υποστηριχθεί πολλά. Σε μία από τις πιο πρόσφατες μελέτες για τον σπουδαίο Έλληνα πολιτικό, ο καθηγητής Θ. Βερέμης γράφει: «Σύμφωνα με σοβαρές μαρτυρίες, ο Ελευθέριος Βενιζέλος κατάγεται από την οικογένεια Κρεββατά της Λακωνίας. Ο Μπενιζέλος Κρεββατάς, μετά την ανάμειξή του στην εξέγερση του Ορλώφ κατά των Οθωμανών το 1770, δραπέτευσε στην Κρήτη για να γλιτώσει τις συνέπειες της σκληρής καταστολής. Ο απόγονός του Πέτρος Βενιζέλος είχε πέντε αγόρια. Ένα από αυτά, ο Κυριάκος, απέκτησε με τη Στυλιανή (το γένος Πλουμιζάκη) τον Ελευθέριο, στις 11 Αυγούστου του 1864 στις Μουρνιές Χανίων»³. Σε παλαιότερες μελέτες⁴ η καταγωγή του από τη Λακεδαίμονα αμφισβητήθηκε, προβάλλοντας μια σειρά –όχι πάντοτε ικανών– επιχειρημάτων. Προς τις δύο αυτές κατευθύνσεις κινούνται και κείμενα δημοσιευμένα στο περιοδικό *Λακωνικά*⁵! Αρκετά νωρίτερα ο γυμνασιάρχης Π.Χ. Δούκας στο ογκώδες έργο του *Ἡ Σπάρτη διὰ μέσων τῶν αἰώνων* παρέθετε: «Ἡμεῖς δὲ (ο Δούκας) ἅμα ἐλθόντες ἐνταῦθα (Ν. Ὑόρκη), [...] παρακαλοῦντες αὐτὸν (τον Βενιζέλο) ὅπως ἐπιφέρει ἐγγράφως τὰς κρίσεις του [...] κατὰ τὴν οἰκογένειάν του, ἐὰν πραγματικῶς προήρχετο ἐκ τῆς οἰκογενείας Κρεββατᾶ, [...] μετὰ τινος δὲ ἡμέρας συναντήσας αὐτὸν καὶ προσωπικῶς ἐπανάλαβον τὴν παράκλησίν, [...]. Τότε δὲ μοὶ εἶπεν ὅτι εἶναι βέβαιον καὶ ἀληθὲς ὅτι ἡ καταγωγή τῆς οἰκογενείας εἶναι ἐκ

2. Γεωργίου Παπαντωνάκη, *Ἡ πολιτικὴ σταδιοδρομία του Ελευθ. Βενιζέλου*, τ. Α', Εκδ. Τύποις Εκδοτικής, Αθήνα 1929, σσ. 11-13.

3. Θάνου Βερέμη, *Ελευθέριος Βενιζέλος: Ο οραματιστής του εφικτού*, Εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2017, σ. 31.

4. Βλ. Νικόλαου Τωμαδάκη, *Ο Βενιζέλος Έφηβος (γενεαλογικά, αλληλογραφία, κείμενα)*, Εκδ. Κυδωνιά, Αθήνα 1964· Γεωργίου Παπαντωνάκη, *Ἡ πολιτικὴ σταδιοδρομία του Ελευθ. Βενιζέλου*, τ. Α', σσ. 11-13.

5. Βλέπε σχετικά άρθρα του περιοδικού *Λακωνικά*, όπως αυτά παρατίθενται στη βιβλιογραφία.

τῆς τῶν Κρεββατᾶ»⁶. Ο Π.Χ. Δούκας, μάλιστα, τον προέτρεψε να προσθέσει δίπλα στο επίθετο «Βενιζέλος» και το «Κρεββατάς»⁷!

Ο βιογράφος του Βενιζέλου και επί ἑτη ιδιαίτερος γραμματέας του, Στέφανος Ι. Στεφάνου, έχει γράψει σχετικά με το ζήτημα: «Ἡ σύνδεση τοῦ ἐλλείποντος κρίκου στήν γενεαλογία τῶν Κρεββατάδων τοῦ Μυστρᾶ μέ τοὺς Μπενιζέλους-Κρεββατάδες τῶν Χανίων δέν ἐπιτυγχάνεται μέ πλήρη ἱστορικά στοιχεῖα. Γίνεται, ὅπως συνήθως, ἡ σύνδεση διὰ τῶν προφορικῶν παραδόσεων τῆς οἰκογενείας Βενιζέλου. Καί συγκεκριμένα, γνωστός φορέας τῶν παραδόσεων αὐτῶν εἶναι ὁ πατέρας τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου, Κυριᾶκος, καί σέ συνέχεια, ὁ ἴδιος ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος. Ὁ τελευταῖος, ἐπιβεβαίωνε μέ πεποίθηση, τήν ἄμεση σχέση συνέχειας τοῦ γενεαλογικοῦ του κλάδου πρὸς τοὺς Κρεββατάδες τοῦ Μυστρᾶ. Δυστυχῶς, ὅμως ἴσαμε τώρα, δέν ἔγινε δυνατὸ νά ἐπικυρωθεῖ μέ γενεαλογικὲς ἔρευνες ἡ σύνδεση αὐτή, καί νά ἐξακριβωθεῖ πλήρως κατὰ πόσον ὁ Βενιζέλος Κρεββατᾶς τῶν Χανίων ἦτανε, πράγματι, γόνος τῶν Κρεββατάδων τοῦ Μυστρᾶ»⁸.

Ἡ παρούσα εἰσήγηση, ωστόσο, δέν ἔχει σκοπὸ νά ερευνήσῃ τὴν πιθανή καταγωγή τοῦ Ἑλλήνα πολιτικοῦ. Αὐτή, ὅμως, –σε συνδυασμὸ με τὴν πρόσφατη μελέτη τοῦ βιβλίου *Απὸ τὸν Παναγιώτη Κρεββατᾶ στον Ελευθέριο Βενιζέλο*⁹– στάθηκε ἡ αφορμὴ γιὰ νά μελετηθεῖ καὶ νά παρουσιασθεῖ τὸ ἓνα καὶ μοναδικὸ ταξίδι τοῦ Βενιζέλου στὴ Σπάρτη καὶ στὸν Μυστρά τὸν Μάιο τοῦ 1929, ὅπως καταγράφηκε (κυρίως) ἀπὸ τὸν Τύπο (πρωτίστως ἐθνικὸ καὶ δευτερευόντως τοπικὸ) τῆς ἐποχῆς· ἀλλὰ καὶ νά παρουσιάσῃ τὴν υποδοχὴ πού προετοίμασαν φορεῖς τῆς πόλης τῆς Σπάρτης, ὅπως ὁ δήμος καὶ ὁ Ἐμπορικὸς Σύλλογος, σύμφωνα με τὰ ἐπίσημα πρακτικὰ τους.

Απὸ τὶς ἀρχές Μαΐου 1929 ὁ Βενιζέλος βρισκόταν ἤδη σὲ περιοδεία. Απὸ τὶς Σπέτσες ταξίδεψε στὸ Ναύπλιο καὶ ἀπὸ ἐκεῖ περιόδευσεν στὴν Πελοπόννησο, καταλήγοντας σὲ Σπάρτη καὶ Μυστρά. Πρώτη ἀναφορὰ στὴν ἐπίσκεψή του ἐντοπίζεται στὶς 4 Μαΐου στὴν ἐφημερίδα *Πατρίς*, ἡ ὁποία με κάποια ἐπιφυλακτικότητα ἐγράφε:

6. Παναγιώτῃ Χ. Δούκα, *Ἡ Σπάρτη διὰ μέσου των αἰώνων*, χ.έ., Νέα Υόρκη 1922, σ. 808.

7. Παναγιώτῃ Χ. Δούκα, *Ἡ Σπάρτη διὰ μέσου των αἰώνων*, σ. 809.

8. Στεφάνου Ι. Στεφάνου, *Ελευθέριος Βενιζέλος: Πλαστοουργὸς Ἱστορίας*, Ἐκδ. Ἰδρυμα Ἱστορίας Ελευθερίου Βενιζέλου, Αθήνα 1977, σσ. 4-5.

9. Δημητρίου Κρεββατᾶ, *Απὸ τὸν Παναγιώτη Κρεββατᾶ στον Ελευθέριο Βενιζέλο*, χ.έ., Αθήνα 1994.

«Ὁ κ. Πρωθυπουργὸς θὰ μεταβῇ τὴν προσεχῇ Τρίτην εἰς τὴν Πελοπόννησον, ὅπως ἐπισκεφθῇ τὰς Βυζαντινὰς ἀρχαιοτήτας τοῦ Μιστρά. Θὰ διέλθῃ καὶ ἐκ Σπάρτης, ὅπου πιθανῶς θὰ ἐπικοινωνήσῃ μετὰ τοῦ λαοῦ.

Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὁ κ. Βενιζέλος θὰ μεταβῇ κατ' εὐθείαν εἰς Μιστράν, μέσῳ Ναυπλίου καὶ Τριπόλεως. Δὲν ἀποκλείεται ἐν τούτοις νὰ ἔλθῃ τὴν Δευτέραν ἐκ Σπετσῶν εἰς Ἀθήνας»¹⁰.

Μία ἡμέρα νωρίτερα (3 Μαΐου 1929) κατὰ τὴ συνεδρίαση τοῦ Δημοτικοῦ Συμβουλίου Σπαρτιατῶν, ὁ δήμαρχος Ἠλίας Γκορτσολόγος ἐνημέρωνε τὸ Σώμα γιὰ τὴν ἐπικείμενη ἐπίσκεψιν τοῦ πρωθυπουργοῦ Βενιζέλου, προτείνοντας στοὺς Συμβούλους νὰ προβεῖ «εἰς ἐνεργείας κανονισμοῦ ὑποδοχῆς του». Στὸ ἀκουσμα τῆς εἰδήσεως, ὁ πρόεδρος τοῦ Δημοτικοῦ Συμβουλίου, ἀπευθυνόμενος στοὺς δημοτικούς συμβούλους, ἀνέφερε: «ἔχομεν ὑποχρέωσιν νὰ προσπαθῶμεν νὰ παρουσιάσωμεν κάτι τὸ ἐξαιρετικόν, ἀφοῦ ὀργανώσωμεν ἐπίσημον ὑποδοχὴν τοῦ κ. Προέδρου τῆς Κυβερνήσεως πρὸς τὸ καλὸν αὐτοῦ τούτου τοῦ τόπου μας, ἥτοι ἐνίσχυσιν τῶν ἀναγκαιοῦντων ἔργων καὶ σπουδαιοτέρων τοῦ τόπου μας»¹¹.

Ἀκολούθησε διαλογικὴ συζήτηση, κατὰ τὴν ὁποία ὁ δημοτικὸς σύμβουλος Πριστούρης συμφώνησε μετὰ τὸν πρόεδρο τοῦ ΔΣ, ἐνῶ ὁ σύμβουλος Ζαχαριάς διαφώνησε λέγοντας «νὰ εἴμεθα ὑπηρεσιακοὶ ἐφ' ὅσον πρόκειται περὶ ἀνεπισημοῦ ἐπισκέψεως τοῦ κ. Πρωθυπουργοῦ καὶ ὑποδοχὴ νὰ γίνῃ παρὰ τοῦ Δημ. Συμβουλίου». Λαμβάνοντας τὸν λόγο ὁ σύμβουλος Κοντολέων τόνισε: «ἀδιακρίτως πολιτικῶν ἀποχρώσεων, πρέπει νὰ γίνῃ πάνδημος ὑποδοχὴ καὶ πρὸς τιμὴν τοῦ κ. Πρωθυπουργοῦ ὅσον νὰ παρατεθῇ γεῦμα, καθ' ὅσον ἐκ τῆς ἐπισκέψεως τῆς πόλεώς μας ἐκ τοῦ κ. Πρωθυπουργοῦ πολλὰ ἔχῃ νὰ ὠφεληθῇ». Στὸ ἴδιο μήκος κύματος καὶ ἡ τοποθέτηση τοῦ συμβούλου Νικολόπουλου, ὁ ὁποῖος σημείωσε: «νὰ ἔρχεται ἓνας Πρωθυπουργὸς εἰς τὴν πόλιν μας εἶναι ἡ ἀρχὴ τοῦ κράτους καὶ συνεπῶς εἴμεθα ὑποχρεωμένοι ὁ Δῆμος καὶ τὸ Δημ. Συμβούλιον ὥς ἀρμόδιοι νὰ ὑποδεχθῶμεν τοῦτον ὥς πρέπει ἐξυπηρετοῦντες τὸ Γενικὸν Συμφέρον τῆς πόλεώς μας». Αφοῦ ολοκληρώθηκε ἡ συζήτηση, τὸ Δημοτικὸ Συμβούλιον ἀποφάσισε παμψηφεί νὰ πραγματοποιηθῇ πάνδημη ὑποδοχὴ τοῦ Βενιζέλου, νὰ τον προσφωνήσῃ ὁ δήμαρχος καὶ νὰ παρατεθῇ γεῦμα στὴν αἴθουσα τοῦ δημαρχείου.

Στις 5 Μαΐου, γιὰ τὸν ἴδιο λόγο συνεδρίασε καὶ τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιον τοῦ Ἐμπορικοῦ Συλλόγου. Ὁ πρόεδρος Παν. Βαλασάκης ἔδωσε κατευθεῖαν

10. Εφημ. *Πατρίς*, ἀρ. φύλλου 420, 4 Μαΐου 1929, σ. 2.

11. Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους/ΓΑΚ Λακωνίας/ΔΗΜΟΤ.1.1.4., ἀρ. 69.

τον λόγο στο σύμβουλο Σπ. Κοντολέων, ο οποίος, επικαλούμενος επίσημες πληροφορίες της δημοτικής Αρχής και της νομαρχίας, αναφέρθηκε στην επικείμενη επίσκεψη του πρωθυπουργού Ελευθερίου Βενιζέλου. Απευθυνόμενος στο Διοικητικό Συμβούλιο ανέπτυξε τη σκέψη του ως εξής: «Δεδομένου ότι ο Δήμος προήλθεν εις τήν απόφασιν ὅπως ἡ ὑποδοχή τοῦ κ. Πρωθυπουργοῦ γίνη πάνδημος, νομίζω ὅτι καὶ ὁ Ἐμπορικός Σύλλογος δὲν πρέπει νὰ ὑστερήσῃ. Διὰ νὰ μὴ ἐπέλθῃ δὲ καμμιά παρεξήγησις προκαταβολικῶς θέτω τὸ ζήτημα ὅτι ἡμεῖς δὲν θὰ ὑποδεχθῶμεν τὸ πρόσωπον τοῦ Ἐλευθ. Βενιζέλου, ἀλλὰ τὸ πρόσωπον τοῦ Πρωθυπουργοῦ τῆς Ἑλλάδος. Ἐάν ὁ κ. Πρόεδρος καὶ τὰ λοιπὰ μέλη τοῦ Διοικ. Συμβουλίου συμφωνοῦσι πρὸς τὴν γνώμην παρακαλῶ ὅπως ἀποφασίσωμεν καὶ διὰ τὰς λεπτομερεῖας τῆς ἐκ μέρους τοῦ Ἐμπορ. Συλλόγου ὑποδοχῆς». Ὑστερα ἀπὸ σχετικὴ συζήτηση, τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τοῦ Εμπορικοῦ Συλλόγου ἀποφάσισε νὰ συμμετάσχει στὴν υποδοχή. Μάλιστα, κατόπιν παρέμβασης τῶν μελῶν Γ. Πριστούρη καὶ Π. Παπαδολιά, ἀποφασίσθηκε τὸ ΔΣ νὰ μὴ θέσῃ ζητήματα γενικοῦ ενδιαφέροντος ὑπόψη τοῦ πρωθυπουργοῦ, ἀλλὰ πιο συγκεκριμένα νὰ ζητήσῃ ἀπὸ ἐκεῖνον νὰ λάβῃ ὑπόψη τοῦ αφενὸς τὰ αιτήματα τοῦ Δήμου Σπαρτιατῶν καὶ αφετέρου νὰ προηγηθεῖ ὅλων τῶν δρόμων τοῦ κράτους ἡ κατασκευὴ, μέσω Λαγκάδας, τῆς οδοῦ Σπάρτης-Καλαμών¹².

Τὸ 1929, μπορεῖ νὰ εἶχαν μερικῶς μετριάσει, ἀλλὰ δὲν εἶχαν εξαλειφθεῖ τα πάθη καὶ τὰ μίσση τοῦ ἐθνικοῦ διχασμοῦ. Ἡ Λακωνία καὶ ἡ Λακεδαιμόνα ἦταν παραδοσιακά, καὶ σε μεγάλο βαθμὸ, βασιλόφρονες, καὶ επομένως αντιβενιζελικές, περιοχές. Γι' αὐτὸ ἦταν εμφανὲς ἡ προσπάθεια τοῦ Σπ. Κοντολέοντος, ὑπὸ τὴ διπλὴ τοῦ ιδιότητα (δημοτικὸς σύμβουλος καὶ μέλος τοῦ ΔΣ τοῦ Εμπορικοῦ Συλλόγου) νὰ υπάρξῃ μιὰ προφανὲς διάκριση στὸν θεσμό τοῦ πρωθυπουργοῦ καὶ τὸ πρόσωπο τοῦ Βενιζέλου κατὰ τὴν ἀφιξή του, καὶ ἡ συμβολὴ τοῦ φαίνεται πὼς ἦταν καθοριστικὴ πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτή. Ὅπως σημειώνεται στὸ λεύκωμα τοῦ Εμπορικοῦ Συλλόγου, «ο Κοντολέων, σχετικὰ μικρόσωμος στὴν ὄψη, ἦταν μιὰ ευγενικὴ καὶ παράλληλα σημαντικὴ προσωπικότητα τῆς Σπάρτης. Ἐκλεγόταν ἐπὶ σειρὰ ἐτῶν πρῶτος δημοτικὸς σύμβουλος με τὸ συνδυασμὸ Ἡλ. Γκορτσολόγου, καὶ διετέλεσε ἐπὶ σειρὰ ἐτῶν Δημαρχεῦον. Ἄνηκε στὸ κόμμα τῶν Φιλελευθέρων καὶ ἦταν πολὺ ἀγαπητός»¹³.

12. Εμπορικός Σύλλογος Σπάρτης/Πρακτικά Συνεδριάσεων ΔΣ, 1/1920-12/1929, αρ. 142.

13. Τάσου Βεγκράκου, *Εμπορικός Σύλλογος Σπάρτης: Στὸ διάβα τῶν ἐκατὸ χρόνων 1908-2008*, Ἐκδ. Εμπορικός Σύλλογος Σπάρτης, Σπάρτη 2008, σ. 129.

Ωστόσο, παρά το φιλοβασιλικό προφίλ της Λακεδαιμόνος, και ελέω του πλειοψηφικού εκλογικού συστήματος (με στενή εκλογική περιφέρεια), αλλά και της διάσπασης των αντιβενιζελικών δυνάμεων, ο Βενιζέλος στις βουλευτικές εκλογές του 1928 κατάφερε και κέρδισε για πρώτη φορά όλες τις έδρες της Επαρχίας Λακεδαιμόνος. Μετά τη συγκεκριμένη εκλογική διαδικασία τέθηκε ο απόλυτος κυρίαρχος του πολιτικού σκηνικού, κατέχοντας τις 178 από τις 250 έδρες του Ελληνικού Κοινοβουλίου. Στις γερουσιαστικές εκλογές που ακολούθησαν (1929) και διεξήχθησαν με ένα «μπασταρδεμένο» εκλογικό σύστημα¹⁴, οι Φιλελεύθεροι κατέλαβαν και όλες τις έδρες του νομού Λακωνίας. Ο Ανδρέας Βέλμαχος έγραφε στα *Λακωνικά*:

«Στις εκλογές του 1928 και του 1929 στη Λακωνία –απόρθητο μέχρι τότε όχυρο του Αντιβενιζελισμού– βγήκαν βουλευτάι και γερουσιασταί, όλοι Βενιζελικοί. Αυτό “καλοκάρδισε” τόν Βενιζέλο, ό όποίος λίγο μετά τις εκλογές [...] έπεσεκέφθη για πρώτη φορά τή Σπάρτη, έπειτα από είκοσι έτων πολιτική ζωή.

“Όταν βγήκε στόν έξώστη του Δημαρχείου, άφου έχαιρέτησε τό πλήθος, πού παραληρούσε από ένθουσιασμό, είπε: “Άπό καιρό ήθελα νά σās έπισκεφθώ, αλλά δέν είχατε καλούς δρόμους!”, πού εσήμαινε: “δέν μ’ έψηφίζατε!”.

Ό κόσμος πού τόν κατενόησε, έγινε έξαλλος σέ έκδηλώσεις και πολλοί πέταγαν ψηλά τά καπέλλα τους ή οί πιό “έχέφρονες” τάβαζαν στό γύρισμα της μαγκούρας τους και τά σήκωναν ψηλά [...]. Όταν ξανάγινε ήσυχία, συνέχισε: Άλλωστε (τά θυμάμαι κατά λέξη) και έγώ από έδω κατάγομαι. Τό σπίτι τών προγόνων μου βρίσκεται ακόμη στό Μυστρά»¹⁵.

Στις 7 Μαΐου η εφημερίδα *Εστία*¹⁶, αναφέροντας τους σταθμούς του ταξιδιού του Βενιζέλου, έγραφε:

«Έκ Τριπόλεως ό κ. Βενιζέλος πρόκειται μετά τών Ίταλών προσκεκλημένων του νά κατέλθη μέχρι Σπάρτης, πρός έπίσκεψιν τών άρχαιοτήτων του Μιστρά, έπιστρέφων δέ αύριον είς Τρίπολιν, θά έπεβιβάζετο της έκτάκτου άμαξοστοιχίας, ήτις και θά τόν έφερε κατ’ ευθειάν είς Αθήνας».

14. Βλέπε Πίνακα 2.

15. Ανδρέα Βέλμαχου, «Γύρω από την καταγωγή του Ελευθερίου Βενιζέλου», *Λακωνικά* 16 (1966) 106.

16. Εφημ. *Εστία*, αρ. φύλλου 12444, 7 Μαΐου 1929, σ. 6.

Πράγματι, ο Βενιζέλος έφθασε στη Σπάρτη στις 7 Μαΐου 1929, ημερομηνία που συνέπεσε με την Τρίτη του Πάσχα¹⁷. Νωρίτερα στο Άργος, έκτακτη αμαξοστοιχία ερχόμενη από την Αθήνα μετέφερε διάφορες σημαντικές προσωπικότητες –ανάμεσά τους και η σύζυγός του, Έλενα Βενιζέλου–, οι οποίες συναντήθηκαν μαζί του και τον συνόδευσαν στους επόμενους σταθμούς του ταξιδιού του. Έτσι, έφτασε στη Σπάρτη συνοδευόμενος από μια πολυπληθή κουστωδία, αποτελούμενη, μεταξύ άλλων, από τον Ιταλό καθηγητή Ρομανέλι, τον Υπουργό Δικαιοσύνης Παναγιώτη Πετρίδη, τον Υφυπουργό Στρατιωτικών Θεόδωρο Μανέτα, τον βουλευτή της επαρχίας Λακεδαίμονος Γεώργιο Φικιώρη, τους γερουσιαστές Λακωνίας Ιωάννη Γιατράκο και Κυριακούλη Βαρδουλάκη, τους βουλευτές Σκουλά και Γρηγοράκη, τον γιο του Κυριάκο, τον διευθυντή του πολιτικού του γραφείου Πόπη Τσιμπιδάρο, τον γραμματέα του Στ. Στεφάνου και τον πολιτευτή Πετρουλάκη.

Καθ' οδόν, πριν μπει στην πόλη, κάτοικοι των παρακείμενων του δρόμου χωριών, «σύν γυναιξί καὶ τέκνοις»¹⁸, του επεφύλαξαν θερμό καλωσόρισμα:

«[...] Κατὰ τὴν διαδρομὴν Τριπόλεως-Σπάρτης οἱ κάτοικοι τῶν χωριῶν Βουρλιᾶ, Βασσαρᾶ καὶ Βουτιανῶν ὑπεδέχθησαν τὸν κ. Βενιζέλον μετὰ πρωτοφανοῦς ἐνθουσιασμοῦ κατελθόντες ἐν σώματι καὶ μετὰ τῶν λαβάρων εἰς τὴν ὁδὸν ὁπόθεν διῆλθον τὰ αὐτοκίνητα»¹⁹.

«Ἡ ὑποδοχὴ τῆς ὁποίας ἔτυχε ὁ κ. Βενιζέλος κατὰ τὴν διαδρομὴν ἐκ μέρους διαφόρων χωριῶν καὶ συνοικισμῶν ὑπῆρξε πράγματι συγκινητικὴ. Οἱ κάτοικοι ἀνέμενον τὴν διάβασιν τοῦ κ. προέδρου, τὸν ὁποῖον ἐχειροκρότησαν ἐνθουσιωδῶς. Εἰς ὅλους σχεδὸν τοὺς συνοικισμοὺς εἶχον στηθῇ ἀψίδες μὲ ἐπιγραφάς»²⁰.

«Εἰς Βασσαρᾶν καὶ Βρούλια ἐστήθησαν ἀψίδες ἐκ φυσικῶν ἀνθέων»²¹.

Ο βουλευτής της επαρχίας Λακεδαίμονος Ιωάννης Λυμπερόπουλος, προϋπάντησε τον Βενιζέλο έξω από τη Σπάρτη, συνοδεύοντάς τον ως την είσοδο της πόλης. Εκεί, στη σιδερένια γέφυρα του ποταμού Ευρώτα, τον υποδέχθηκαν ο Νομάρχης Λακωνίας Τράκας και ο Δήμαρχος Σπαρτια-

17. Και όχι στις 2 Μαΐου, όπως λανθασμένα αναφέρει στο βιβλίο του ο Δημήτρης Κρεββατάς· βλ. Δημητρίου Κρεββατά, *Από τον Παναγιώτη Κρεββατά στον Ελευθέριο Βενιζέλο*, σ. 372.

18. «... ἀποκαλοῦντες αὐτὸν πατέρα καὶ εὐχόμενοι μακροζωΐαν ἐπ' ἀγαθῇ τῆς πατρίδος», γράφει με μια δόση υπερβολῆς η εφημερίδα *Πατρίς* (8 Μαΐου 1929)!

19. Εφημ. *Ημερήσιος Τύπος*, αρ. φύλλου 165, 8 Μαΐου 1929, σ. 8.

20. Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα*, αρ. φύλλου 2543, 8 Μαΐου 1929, σ. 8.

21. Εφημ. *Πατρίς*, αρ. φύλλου 422, 8 Μαΐου 1929, σ. 8.

τών Ηλίας Γκορτσολόγος, μετά «τοῦ προέδρου τοῦ Δημοτικοῦ Συμβουλίου καὶ τῶν δικαστικῶν καὶ στρατιωτικῶν ἀρχῶν»²².

«Ἡ πόλις ἀνέμενε σημαιοστόλιστος τὴν ἄφιξιν τοῦ κ. Πρωθυπουργοῦ, τοῦ ὁποίου τὸ αὐτοκίνητον ὠδηγήθη ὑπὸ τῶν κατοίκων σχεδὸν εἰς τὰς χεῖρας μέχρι τοῦ Δημαρχείου»²³.

«Ἡ εἴσοδος τοῦ κ. Βενιζέλου εἰς τὴν πόλιν ἐχαιρετίσθη μὲ ἐκδηλώσεις ζωηροτάτου ἐνθουσιασμοῦ. Ἀπὸ τῆς εἰσόδου τῆς πόλεως μέχρι τοῦ δημαρχείου ὁ λαὸς τῆς Σπάρτης ἐν συναγεμῶν ἐξητοκραύγαζε τὸν πρόεδρον τὸν ὁποῖον ἔρραινον μὲ ἄνθη ἀπὸ τοὺς ἐξώστας τῶν οἰκῶν»²⁴.

Ὅπως μετέφερε ὁ Τύπος τῆς εποχῆς, καὶ παρὰ τοὺς βαρύγδουπους τίτλους τῶν βενιζελικῶν εφημερίδων, φαίνεται πως ἡ αντιβενιζελικὴ Σπάρτη υποδέχθηκε πράγματι «ἐν ἐξάλλῳ ἐνθουσιασμῶ» τὸν πρωθυπουργὸ Βενιζέλο. Ὁ ἀντιστράτηγος Κωνσταντῖνος Λουμάκης ἐγράφε στα *Λακωνικά* γιὰ τὴν επίσκεψιν:

«Ἦμουν μαθητὴς τοῦ Σχολαρχείου ὅταν γιὰ πρώτη φορὰ ἀντίκρυσα τὸν εὐσταλὴ καὶ ὁμολογουμένως ἐντυπωσιακοῦ παρουσιατικοῦ, μὲ τὸ σφηνοειδὲς μούσι τοῦ Ἐλευθέρου Βενιζέλου, ὅταν τότε ἦλθε στὴν Σπάρτη. [...] Ἦταν, ὅταν κατέβηκε στὴ Σπάρτη, Πρωθυπουργὸς καὶ ὁ Σπαρτιατικὸς Λαός, καίτοι ἦτο κατὰ τὸ πλεῖστον, σφόδρα ἀντιβενιζελικός, ὅμως τὸν ὑπεδέχθη χωρὶς καμιά ἀντιπολιτευτικὴ ἀσχημία. Θυμᾶμαι μάλιστα, ὅτι μετὰ τὸν λόγο πού ἐξεφώνησε ἀπὸ τὸν ἐξώστη τοῦ Δημαρχιακοῦ Μεγάρου τῆς Σπάρτης, βγήκε σὰν κοινὸς θνητός, μὲ μερικὸς Σπαρτιάτες φίλους τοῦ καὶ μὲ τὸν ἀείμνηστο Δήμαρχο Ἡλ. Γκορτσολόγο, καὶ ἔκανε βόλτες στὸν κεντρικὸ δρόμο τῆς Σπάρτης (τὴν σημερινὴ οδὸ ΛΥΚΟΥΡΓΟΥ) ἀπὸ τὸ τότε καφενεῖο τοῦ Ματάλα μέχρι τὸν Ἅγιο Νίκωνα, χωρὶς σωματοφύλακες καὶ χωρὶς κανένα, ἐμφανὲς τουλάχιστον προφυλακτικὸν μέτρον. [...] Καὶ ὅμως, ἦταν στὴν Σπάρτη καὶ ὄχι στὰ Χανιά πού εἶχε γεννηθῇ, στὴ Σπάρτη ὅπου τὰ 85-90% τῶν Σπαρτιατῶν, ἦσαν Βασιλόφρονες καὶ φυσικὰ διέκειντο τότε, σφόδρα ἐχθρικά πρὸς Αὐτόν. [...] Τὰ πολιτικὰ πάθη ἦσαν τόσο ὀξύτατα, ὥστε πραγματικὰ ἦταν, ἀπορίας ἄξιον, πῶς δὲν ἐσημειώθηκαν ἐπεισόδια ἀπὸ τοὺς τόσο φανατικὸς καὶ κατὰ πολὺ ὑπερτεροῦντας, ἔναντι τῶν ἀντιπάλων τῶν Βασιλόφρονες τῆς Σπάρτης»²⁵.

22. Εφημ. *Ἡμερήσιος Τύπος*, αρ. φύλλον 165, 8 Μαΐου 1929, σ. 8.

23. Εφημ. *Πατρίς*, αρ. φύλλον 422, 8 Μαΐου 1929, σ. 8.

24. Εφημ. *Ελευθέρον Βῆμα*, αρ. φύλλον 2543, 8 Μαΐου 1929, σ. 8.

25. Κωνσταντῖνου Λουμάκη, «Ελευθέριος Κρεβατάς-Βενιζέλος (Ἡ ἐκ Μυστρᾶ καταγωγή τοῦ Ελευθερίου Βενιζέλου)», *Λακωνικά* 102 (1981) 43.

Στο δημαρχείο υποδέχθηκαν τον Βενιζέλο ο Μητροπολίτης Μονεμβασίας και Σπάρτης Γερμανός Τρωιάνος, συνοδευόμενος από τον ιεροκήρυκα, Αρχιμανδρίτη Μελέτιο Γαλανόπουλο. Ύστερα, από το μπαλκόνι του Δημαρχιακού Μεγάρου ο Δήμαρχος Γκορτσολόγος προσφώνησε τον πρωθυπουργό Βενιζέλο ως εξής:

«Κύριε Πρόεδρε, Ἡ πατρίς τοῦ Λεωνίδα καὶ τῶν τριακοσίων μὲ ἀνέκφραστον χαρὰν καὶ ὑπερηφάνειαν ὑποδέχεται τὸν ἔνδοξον γόνον της, τὸν ἀκλόνητον εἰς τὴν πίστιν καὶ τὴν ἀπόφασιν, τὸν γίγαντα Κυβερνήτην, ἄνδρα ἀντάξιον τῶν προγόνων μας, οἵτινες διὰ τὸ πρὸς τὴν Πατρίδα καθῆκον ἔζων, ἐκινεῦντο καὶ ἔπιπτον. Ἡ χαρὰ καὶ ἡ ὑπερηφάνεια ἡμῶν τῶν Σπαρτιατῶν γίνεται ἀκόμη μεγαλειτέρα διότι θέλομεν νὰ πιστεύωμεν, ὅτι ἀπὸ τὰ ἱερὰ αὐτὰ χῶματα, τὰ ὁποῖα ἐξέθρεψαν τόσους ἥρωας μετεφυτεύθη ἡ ρίζα πέραν ἐκεί εἰς τὴν ἡρωϊκὴν μεγαλόνησον Κρήτην, ὅπου εὔρε γόνιμον ἔδαφος νὰ ἀναπτυχθῇ καὶ ἀποδώσῃ τὸν μεγαλιέτερον καρπὸν της, Σᾶς τὸν ἀνυπέρβλητον πολιτικὸν ἄνδρα, τὸν δυνάμενον ὄχι μόνον νὰ σώσῃ τὸ ἔθνος εἰς τὰς δυσκόλους περιστάσεις, ἀλλὰ καὶ νὰ ὀδηγήσῃ πρὸς τὸ μεγαλεῖον καὶ τὴν δόξαν. Ἡ σημερινὴ ἡμέρα εἶνε καὶ θὰ μείνῃ διὰ τὴν Σπάρτην Ἱστορικὴ ἀφ' ἑνός διότι ἠτύχησε νὰ δεχθῇ Σᾶς τὸν μεγαλιέτερον τῶν Ἑλλήνων, ἀφ' ἑτέρου δὲ μᾶς δίδεται ἡ εὐκαιρία νὰ πιστεύσωμεν, ὅτι εἰς τὴν ἀναδημουργιακὴν αὐτὴν περίοδον ποὺ διέρχεται τὸ Κράτος θὰ τύχῃ ὁ τόπος μας τῆς κυβερνητικῆς μερίμνης καὶ ἐνισχύσεως, χάρις εἰς τὴν προσωπικὴν ὑμῶν ἀντίληψιν. Τέλος ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ Δήμου τῶν Σπαρτιατῶν, ὑπερήφανος διὰ τὸν λαχόντα εἰς ἐμὲ κλῆρον, σᾶς εὐχομαι τὸ “καλῶς ἦλθατε”»²⁶.

Ο Βενιζέλος, κάνοντας λόγο μεταξύ άλλων για «αἰσιοδοξίαν» και «καλλιτέρας ἡμέρας», ἀπάντησε στο καλωσόρισμα του δημάρχου:

«Σᾶς εὐχαριστῶ θερμῶς διὰ τὴν ὑποδοχὴν τὴν ὁποῖαν μοῦ ἐκάματε. Ἡ ἱστορία τῆς ὡραίας σας πόλεως, αἱ περίφημοι ἀρχαιότητες αὐτῆς, τὸ μεγαλεῖον της καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι κάπου ἐδῶ κοντὰ εὐρίσκεται τὸ χωριό μου ὁ Μιστρᾶς, ἀπὸ καιροῦ μοῦ ἐκίνησαν τὴν ἐπιθυμίαν νὰ ἐπισκεφθῶ τὴν Σπάρτην. Δυστυχῶς μέχρι τοῦδε δὲν τὸ κατῴρθωσα. Ἀλλὰ κάλλιο ἀργὰ παρὰ ποτέ. Αἰσθάνομαι τώρα τὴν ὑποχρέωσιν νὰ σᾶς εὐχαριστήσω θερμῶς διὰ τὴν ἐμπιστοσύνην τὴν ὁποῖαν ἐπεδείξατε ἀπέναντί μου κατὰ

26. Εφημ. *Πατρίς*, αρ. φύλλου 422, 8 Μαΐου 1929, σ. 8.

τάς ἐκλογάς²⁷. Βεβαιωθῆτε, ὅτι αὐτὴ ἡ ἐμπιστοσύνη σας μὲ ἐνισχύει πολὺ εἰς τὸ δύσκολον ἔργον, τὸ ὁποῖον ἀνέλαβα»²⁸.

Αργότερα, και πρὶν καταλύσει στην οἰκία Φικιώρη, στον πρωθυπουργὸ Βενιζέλο παρέθεσε επίσημο δείπνο ἡ δημοτικὴ Αρχὴ στην αἴθουσα του Δημορχιακοῦ Μεγάρου. Κατὰ τὴ διάρκεια του δείπνου ἡ Φιλαρμονικὴ τῆς Σπάρτης ἐπαίξε ἐμβατήρια στα προπύλαια τῆς Ἐμπορικῆς Λέσχης, ακριβῶς κάτω ἀπὸ τὴν αἴθουσα του δημορχείου. Μάλιστα, μεταξύ των ἐμβατηρίων ἀκούστηκε γιὰ πρώτη φορὰ και ἓνα με τον τίτλο «Ὁ Βενιζέλος στὴ Σπάρτη», το οποίο ο ἀρχιμουσικός, μαέστρος τῆς Φιλαρμονικῆς, Ἀλέκος Παναγιωτόπουλος, εἶχε γράψει και ἀφιερῶσει στον τιμῶμενο Βενιζέλο²⁹.

Ἡ εφημερίδα *Ὁ Σπαρτιάτης* ἀρκετὲς ἡμέρες ἀργότερα ἐγράφε: «[...] ἐπεσκέφθη τὴν πόλιν μας ὁ κ. Πρωθυπουργὸς μετὰ τῆς κυρίας του [...] καὶ ἄλλων τινῶν, ἐν οἷς και δημοσιογράφοι τῶν ἐφημερίδων “Ἐλεύθερον Βῆμα”, “Ἀκρόπολις” καὶ ἄλλων»³⁰. Τὴν περιοδεία του Βενιζέλου ἀκολουθοῦσαν ἀπεσταλμένοι δημοσιογράφοι ἀθηναϊκῶν εφημερίδων. Ἔτσι, ἀπὸ τὴν ἐπομένη κιόλας, 8ῃ Μαΐου, μερίδα του ἀθηναϊκοῦ Τύπου (*Ἡμερήσιος Τύπος*, *Ἔθνος*, *Ἀκρόπολις*, *Ἐλεύθερο Βῆμα*, *Πατρίς*, *Καθημερινή*) συνέταξε δεκάδες γραμμὲς και «πανηγυρικοὺς» τίτλους γιὰ το ταξίδι του Ἑλληνα πρωθυπουργοῦ στὴ Λακεδαίμονα, κάνοντας μάλιστα λόγο περὶ ἐπίσκεψής του στὴν «κοιτίδα τῶν προγόνων του». Αἰξίζει νὰ σημειωθεῖ πως ἡ εφημερίδα *Ἡμερήσιος Τύπος* (8 Μαΐου), με ἀφορμὴ τὴν ἐπίσκεψη του πρωθυπουργοῦ στον Μυστρά, ἀφιέρωσε τὸ πρωτοσέλιδό της σε ἓνα ιστορικό... «οδοιπορικό» στὴ βυζαντινὴ καστροπολιτεία του Μυστρά ὑπὸ τον τίτλο: «Εἰς τὸν Μυστράν ἐν ἀναμονῇ τοῦ κ. Βενιζέλου» και ὑπότιτλους: «Ἐνα προσκύνημα εἰς τὴν βυζαντινὴν πομπήϊαν» και «Ὁ Μυστράς μὲ τὰ αἰωνόβια παλάτια, τοὺς βυζαντινοὺς καὶ φραγκικοὺς πύργους, τὶς παμπάλαιες ἐκκλησίαις καὶ τὰ σεπτὰ ἐρείπια».

Στις 8 Μαΐου ο Βενιζέλος ἐπισκέφθηκε τον Μυστρά, οἱ κάτοικοι του οἰοῦντο ἐπεφύλαξαν θερμότατη υποδοχὴ, ἀντίστοιχη με ἐκείνη των Σπαρτιατῶν. Οἱ Μυστριῶτες, συγκεντρωμένοι στὴν πλατεία του χωριοῦ, ἐν μέσω ἐπευφημιῶν ἐράναν τον πρωθυπουργὸ με ἀνθη, ο οποίος –σύμ-

27. Εφημ. *Ἐλεύθερον Βῆμα*, ἀρ. φύλλον 2543, 8 Μαΐου 1929, σ. 8.

28. Εφημ. *Πατρίς*, ἀρ. φύλλον 422, 8 Μαΐου 1929, σ. 8.

29. Μεταξίας Παπαποστόλου-Ἀλεξανδρή, *Ἡ Φιλαρμονικὴ τῆς Σπάρτης 1895-2012*, Ἐκδ. Ν.Π. Πολιτισμοῦ, Ἀθλητισμοῦ και Περιβάλλοντος Δήμου Σπάρτης, Σπάρτη 2012, σσ. 27-28.

30. Εφημ. *Ὁ Σπαρτιάτης*, ἀρ. φύλλον 233, 19 Μαΐου 1929, σ. 1.

φωνα με την εφημερίδα *Πατρίς* (9 Μαΐου)– τους χαιρέτισε, αποκαλώντας τους «συγχωριανούς του». Τον υποδέχθηκε και τον προσφώνησε ο Πρόεδρος της Κοινότητας Μυστρά, Λεωνίδας Μανουσάκης, ως εξής:

«Οί Μιστριῶται σήμερα μὲ ἀπερίγραφτον χαρὰν ὑποδέχονται ὑμᾶς τὸν ἐνδοξότερον πολιτικὸν τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος. Εἴμεθα ὑπερήφανοι, ὅτι κατὰγεσθε ἀπὸ τὴν μικρὰν αὐτὴν ἱστορικὴν γωνίαν τῶν Παλαιολόγων. Ὡς πρόεδρος τῆς κοινότητος Μιστρᾶ ἔχω τὴν ἐντολὴν καὶ εὐχαρίστως σᾶς ἀναγγέλω, ὅτι τὸ κοινοτικὸν συμβούλιον Μιστρᾶ συνελθὸν χθὲς ἐν ἐκτάκτῳ συνεδριάσει, ἀνεκήρυξεν ὑμᾶς πρῶτον ἐπίτιμον δημότην Μιστρᾶ καὶ ὡς καταγόμενον ἐκ Μιστρᾶ, ἀλλὰ πρὸ παντὸς καὶ κυρίως εἰς ἔνδειξιν ὀφειλομένης εὐγνωμοσύνης ἔναντι τῶν μεγίστων ὑπηρεσιῶν, τὰς ὁποίας προσεφέρατε καὶ εἰς τὸ Ἔθνος. Καὶ εἴθε ἡ μοῖρα ὡς Μιστριώτην νὰ ἐπιφυλλάσῃ, ὅπως ἐπιτύχητε τὴν ἐπανάκτησιν τῆς πόλεως τῶν ὀνείρων μας καὶ τὴν ἀνασύστασιν τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους. “Ζήτω τὸ Ἔθνος. Ζήτω ὁ Βενιζέλος”»³¹.

Ο Βενιζέλος, αφού ευχαρίστησε για την ανακήρυξή του σε επίτιμο δημότη Μυστρά και για τις εκδηλώσεις υποδοχής του, δεν άφησε αναπάντητη την κατακλείδα του προέδρου Μανουσάκη, σπεύδοντας να σχολιάσει αυστηρά:

«Τώρα ἡ Ἑλλάς δὲν ἔχει πολεμικὰς βλέψεις³². Πρέπει νὰ καταλάβουμε ὅτι ἐφεξῆς ἡ Ἑλλάς θὰ ζήσει ἐν εἰρήνῃ καὶ ἡσυχίᾳ. Πρέπει νὰ ἐργασθῶμεν ἐν τῷ εἰρηνικῷ πλαισίῳ διὰ τὴν ἐσωτερικὴν ἀνάπλασιν τῆς χώρας μας»³³.

Κατόπιν τον καλωσόρισε και ο κομματάρχης-πρόεδρος των Φιλελευθέρων της κοινότητας, ο οποίος στον λόγο του εξιστόρησε τη δράση της οικογένειας Κρεββατά. Έπειτα, συνοδεία του Έφορου Αρχαιοτήτων, Θεμιστοκλή Καραχάλιου, ο Βενιζέλος περιηγήθηκε στη βυζαντινή καστροπολιτεία (εικ. 1, 8, 9). Επισκέφθηκε τη Μητρόπολη του Αγίου Δημητρίου, το μέρος όπου στέφθηκε αυτοκράτορας ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος, και ακολούθως τα ανάκτορα των Παλαιολόγων και τη Μονή της Παντάνασσας. Εκεί, στον προαύλιο χώρο της μονής, παρατέθηκε γεύμα στον πρωθυπουργό και τη συνοδεία του, κατά τη διάρκεια του οποίου ζήτησε να πληροφορηθεί περισσότερα στοιχεία για τους Κρεββατάδες. Πριν αναχωρήσει, ευχαρίστησε

31. Εφημ. *Πατρίς*, αρ. φύλλου 423, 9 Μαΐου 1929, σ. 8.

32. Εφημ. *Ἔθνος*, αρ. φύλλου 5356, 8 Μαΐου 1929, σ. 6.

33. Εφημ. *Πατρίς*, αρ. φύλλου 423, 9 Μαΐου 1929, σ. 8.

«θερμότατα τὰς καλογραίας ἀδελφὰς Γιατράκου, εἰς τὴν πρωτοβουλίαν τῶν ὁποίων ὀφείλεται ἡ διάσωσις τῶν ἀρχαιοτήτων τοῦ Μιστρᾶ, διὰ τὰς ὁποίας ἀφίερωσαν τὰς περιουσίας των»³⁴. Στη συνέχεια επισκέφθηκε και φωτογραφήθηκε στα ερείπια της οικίας Κρεββατά, ενώ επιστρέφοντας στη Σπάρτη περιηγήθηκε στην αρχαία ἀκρόπολη και στο ρωμαϊκό θέατρο.

Αργότερα, τὴν ἴδια ἡμέρα, παρουσία του διευθυντῆ του πολιτικού του γραφείου, Π. Τσιμπιδάρου, δέχθηκε στο δημαρχεῖο πρὸς ἀκρόαση διάφορες επιτροπές χωριῶν και φορέων. Ανάμεσά τους ἦταν ἡ επιτροπὴ προσφύγων Γυθείου, οἱ ἀνάπηροι Γυθείου, ὁ πρόεδρος του Δικηγορικοῦ Συλλόγου, Βασιλάκης, τὸ Γεωργικὸ Επιμελητήριον κ.ά. «Ὁ κ. Βενιζέλος ὑπεσχέθη, ὅτι θὰ ἐξετάσῃ τὰ ζητήματά των μετ' εὐμενείας, [...] προσθέσας, ὅτι διὰ τὰ περισσότερα τῶν αἰτημάτων ἔχει ληφθῇ ἤδη μέριμνα ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως», ἔγραφε ἡ *Πατρίς*. Δέχθηκε ἐπίσης επιτροπὴ ἀπὸ τὴ Μονεμβάσια, ἡ ὁποία τον προσκάλεσε νὰ ἐπισκεφθῇ τὴν κομόπολη. Εκείνος ἔδωσε τὴν ὑπόσχεση νὰ ἐπισκεφθῇ τὴν περιοχὴ, ἐκφράζοντας τὴν ἐπιθυμίαν νὰ γνωρίσῃ τὸν τόπον ὅπου εἶχε δραστηριοποιηθῇ πάλαι ποτὲ ὁ πατέρας του. Αἰσιοσημεῖωτο ἦταν ἓνα τηλεγράφημα που ἔλαβε ὁ Βενιζέλος ἀπὸ τὸν Πρόεδρο τῆς Κοινότητος Βοιῶν, σύμφωνα με τὸ ὁποῖο οἱ κάτοικοι του χωριοῦ, στο ἀκουσμα τῆς ἐπίσκεψής του στὴ Σπάρτη, συγκεντρώθηκαν αυθορμητῶς και τέλεσαν δοξολογία ὑπὲρ τῆς υγείας του³⁵!

Τὸ τελευταῖο βράδυ τῆς παραμονῆς του στὴ Σπάρτη, τὸ ζεύγος Βενιζέλου ἀρραβώνιασε τοὺς γόνους δύο σημαντικῶν οἰκογενειῶν τῆς σπαρτιατικῆς κοινωνίας, τοὺς Γεώργιο Γιατράκο και Λίνα Φικιώρη (εἰκ. 2). Τὸ *Ἔθνος* ἔγραψε: «Ἡ κ. Βενιζέλου ἀντήλλαξε δακτυλίους ἀρραβῶνας τῆς δεσποινίδος Λίνας Κ. Φικιώρη μετὰ τοῦ δικηγόρου κ. Γεωργίου Γιατράκου»³⁶. Νωρίτερα ὁ Βενιζέλος εἶχε συναντηθῇ και συνομιλήσῃ με τὸν Μητροπολίτη Γερμανὸ γιὰ θέματα παιδείας τῆς πόλης. Ἡ ἐφημερίδα *Ὁ Σπαρτιάτης* ἔγραφε σχετικὰ:

«Ὁ Σεβασμώτατος ἀνέπτυξε εἰς τὸν κ. Πρωθυπουργὸν τὴν ἀνάγκην τῆς πόλεως πρὸς ἀπόκτησιν διδαστηρίων διὰ τὴν λαϊκὴν ἐκπαίδευσιν, διεκτραγωδήσας τὴν ἐλλειπὴν κατὰστασιν τῶν σημερινῶν διδαστηρίων καὶ ἐκθέσας τὰς μέχρι σήμερον ἐνεργείας τῆς ὑπ' αὐτοῦ συσταθείσης ἐπιτροπῆς. Ὁ κ. Πρόεδρος συνεχάρη τὸν Σεβασμώτατον διὰ τὴν ἐνέργειαν καὶ δρᾷσιν

34. Εφημ. *Πατρίς*, ἀρ. φύλλου 423, 9 Μαΐου 1929, σ. 8.

35. Εφημ. *Πατρίς*, ἀρ. φύλλου 423, 9 Μαΐου 1929, σ. 8.

36. Εφημ. *Ἔθνος*, ἀρ. φύλλου 5356, 8 Μαΐου 1929, σ. 6.

τῆς ἐπιτροπῆς, ἐδήλωσεν ὅμως ὅτι τὸ Κράτος δὲν δύναται ἀτυχῶς νὰ ἔλθῃ ἀρωγὸν καὶ νὰ ἀναλάβῃ αὐτὸ τὴν δαπάνην λόγῳ τῆς καχεξίας τοῦ Δημοσίου Ταμείου»³⁷.

Ο αθηναϊκὸς Τύπος, ὁ ὁποῖος παρουσίασε εἰδησεογραφικὰ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ πρωθυπουργοῦ, χρησιμοποίησε στὶς επικεφαλίδες τοῦ βαρύγδουπος τίτλου, πού σε μεγάλο βαθμὸ ἐστίασαν εἴτε στὸ πανηγυρικὸ κλίμα τῆς υποδοχῆς εἴτε στὴν «καταγωγὴ» τῆς οἰκογένειας Βενιζέλου ἀπὸ τὴν οἰκογένεια Κρεββατὰ τῆς Λακεδαιμόνος. Ο τοπικὸς Τύπος, ὅμως, ἔδωσε κυρίως βάση σε θέματα πού ἀφορούσαν καὶ ἐνδιέφεραν τὴν περιοχὴ. Ἡ ἐφημερίδα *Ο Σπαρτιάτης* σε ἄλλο σημεῖο ἐγράφει:

«Κατὰ τὴν ἐπίσημον πρόποσιν ἦν ἡγείρεν ὁ κ. Πρόεδρος τῆς Κυβερνήσεως κατὰ τὸ παρατεθὲν ἐν τῷ Δημαρχεῖῳ πρὸς τιμὴν τοῦ δειπνον ὑπὸ τοῦ Δήμου μεταξὺ τῶν ἄλλων εἶπε καὶ τὰ ἑξῆς ἀφορῶντα εἰς τὴν Σπάρτην.

“Εἶναι περιττὸν νὰ τονίσω πόσον ζωηρὰ εἶναι ἡ χαρὰ μου διότι βλέπω τὴν πόλιν τόσο πολὺ νοικοκυρευμένην. Τοῦτο δὲ ὀφείλεται ἀφ’ ἑνὸς μὲν εἰς τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὴν ἀφοσίωσιν τοῦ κ. Δημάρχου, ὁ ὁποῖος κληθεὶς πρὸ διετίας ἐδέχθη νὰ προσφέρῃ τὰς ὑπηρεσίας τοῦ εἰς τὴν πόλιν τῆς Σπάρτης, καὶ ὁ ὁποῖος ἐλπίζω ὅτι δὲν θὰ ἀρνηθῇ καὶ ἐν συνεχείᾳ νὰ προσφέρῃ τὰς πολυτίμους ὑπηρεσίας του, καὶ ἀφ’ ἑτέρου εἰς τὴν συνδρομὴν ἦν τόσο ὁμοθύμως τοῦ παρέσχεν τὸ Δημοτικὸν Συμβούλιον. Καὶ τώρα θὰ μοῦ ἐπιτρέψητε νὰ προπῶ εἰς υἱείαν τοῦ κ. Δημάρχου καὶ τῆς οἰκογενείας του καὶ τῶν Δημοτικῶν Συμβούλων καὶ τῶν οἰκογενειῶν των κλπ.”.

Ἡ ὥς ἄνω κριτικὴ τοῦ κ. Πρωθυπουργοῦ κρίνοντος τὸ ἔργον τῶν Δημοτικῶν ἀρχόντων τῆς πόλεως Σπάρτης ὁμολογοῦμεν ὅτι δὲν εἶναι ἐκδήλωσις προχείρου αἰσθήματος κατ’ ἐπιφάνειαν κριτικῆς ἐκ στιγμιαίας ἐντυπώσεως παραχθείσης, ἀλλὰ ἀπόδοσις τῆς πραγματικότητος μετὰ βαθεῖαν καὶ ἐμπεριστατωμένην μελέτην τῶν πραγμάτων τῆς πόλεώς μας»³⁸.

Μπορεῖ ὁ πρωθυπουργὸς νὰ ἐπλεξε τὸ ἐγκώμιο τῶν δημοτικῶν ἀρχόντων, ὡστόσο, στὸν ἀντίποδα ἡ ἐφημερίδα *Ευρώτας* ἐγράφει τὴν ἴδια περίοδο:

«Μεγαλειώδης, πρωτοφανὴς εἰς πλήθους συναγεμὸν, πρωτοφανὴς εἰς λαμπρότητα, εἰς τάξιν, εἰς ἐπιδαψίλευσιν μυρίων περιποιήσεων ὑπῆρξεν ἡ ὑποδοχὴ τοῦ κ. Πρωθυπουργοῦ εἰς τὴν πόλιν τοῦ ἀρχαίου κάλλους, τῆς δόξης, τῶν μεγάλων ἀναμνήσεων. Ἐκτακτὰ μέτρα εἶχον ληφθῇ εἰς καθαριότητα (εἰς

37. Εφημ. *Ο Σπαρτιάτης*, αρ. φύλλου 233, 19 Μαΐου 1929, σ. 1.

38. Εφημ. *Ο Σπαρτιάτης*, αρ. φύλλου 233, 19 Μαΐου 1929, σ. 1.

τὰ κέντρα ὅμως μόνον) ὑπὸ τῶν ἀρμοδίων κ.κ. Δημοτικῶν [...] ὁ κόσμος ὁ δυστυχῆς νὰ εὐχῆται ὅπως καθ' ἐκάστην ὁ κ. Πρωθυπουργὸς ἐπισκέπτηται τὴν πόλιν μας ἵνα εὐτυχῇ καὶ ὁ λαὸς νὰ ἀναπνέῃ καὶ ὀλίγον καθαρὸν ἀέρα καὶ βλέπῃ καὶ σχετικὴν καθαριότητα (εἰς τὰ κέντρα τοῦλάχιστον)»³⁹.

Ένα ἀπὸ τα σημαντικὰ θέματα που ἀπασχολοῦσε έντονα τὴν τοπικὴ κοινωνία τῆς εποχῆς υπήρξε τὸ οδικὸ καὶ κυρίως ἡ σύνδεση Σπάρτης – Καλαμιάτας, μέσω Λαγκάδας. Οἱ τοπικοὶ φορεῖς προέταξαν στις διεκδικήσεις τους τὴν κατασκευὴ οδικῶν ἀρτηριῶν, ἐνῶ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Βενιζέλος ἀναφέρθηκε –κατὰ κάποιον τρόπο– στο συγκοινωνιακὸ ζήτημα. Ἡ ἐφημερίδα *Ὁ Σπαρτιάτης* σε ἓνα μακροσκελὲς ἀρθρο στο πρωτοσέλιδο τῆς 19ης Μαΐου 1929, μεταξύ άλλων, ἐγράφε:

«[...] “Ἀπὸ 19 ἔτη ἤθελα νὰ ἐπισκεφθῶ τὴν Πατρίδα σας, διότι ἐδῶ κοντὰ εἶναι καὶ τὸ χωριό μου. Ἄλλ’ εἴσθε καὶ μακρὰ ὀλίγον, δὲν εἶχατε καὶ δρόμους [...]”. Διὰ τούτων ὡμολόγησεν ὁ κ. Πρόεδρος ὅτι ἡ ἀπόκληρος Σπάρτη εὐρίσκεται πρῶτον μακρὰν τοῦ κέντρου καὶ δεύτερον, ὅτι δὲν εἶχε δρόμους, ἥτοι μὲ ἄλλας λέξεις ὅτι ἡ Σπάρτη ἦτο λησμονισμένη καὶ ἐκτὸς τοῦ πλαισίου τοῦ Κυβερνητικοῦ ἐνδιαφέροντος.

Χαίρομεν διότι ὁ κ. Βενιζέλος ἔλαβε τὴν παρρησίαν νὰ ομιλήσῃ γυμνὴν τὴν ἀλήθειαν, μὲ γλῶσσαν ἀπλὴν καὶ χωρικήν, ἵνα τὸν κατανοήσωσιν οἱ πάντες. [...] Ἡ Σπάρτη εἶναι μακρὰν τοῦ κέντρου καὶ στερεῖται συγκοινωνίας καὶ διὰ τοῦτο θὰ ἔπρεπε πρὸ πολλοῦ νὰ ἔχῃ τύχῃ τῆς ἰδιαίτερας προνοίας τῶν ἐκάστοτε Κυβερνήσεων, ἐξαιρέτως δὲ τῆς Κυβερνήσεως τοῦ κ. Βενιζέλου, σεμνυνομένου νὰ λέγῃ, ὅτι κατὰγεται ἐκ Μιστρᾶ καὶ δὴ ἐκ τῆς μεγάλης οἰκογενείας τοῦ Ἄνθα Κρεββατᾶ.

[...] Τὴν ἔλλειψιν ταύτην πλέον ἢ ἅπαξ ὑπεδείξαμεν καὶ πλέον ἢ ἅπαξ συνεστήσαμεν τὰ δέοντα γενέσθαι.

Καὶ ἠκούσαμεν μὲ ἀνακούφισιν, ὅτι πρὸς τοῖς ἄλλοις ἔργοις ὁδοποιᾶς θὰ ἐκτελεσθῶσι καὶ αἱ δύο ὁδοὶ Σπάρτης-Κοσμᾶ-Λεωνιδίου καὶ Σπάρτης-Καλαμῶν διὰ Λαγκάδας, ὅτι αἱ ὁδοὶ αὗται ἐχαρακτηρίσθησαν Ἐθνικαὶ καὶ ὅτι περιελήφθησαν εἰς τὰ ἔργα ὁδοποιᾶς τοῦ 1929. [...] Ἀλλὰ ἤδη ἐκυκλοφόρησεν ἡ φήμη [...], ὅτι ἡ ὁδὸς Σπάρτης-Καλαμῶν, ὁδὸς ζωτικωτάτη διὰ τὴν Λακεδαιμόνα καὶ τὰς Καλάμας, κατόπιν νεωτέρας ἀποφάσεως τῆς Κυβερνήσεως ὑμῶν, ματαιοῦται, ἀναβαλλομένης τῆς ἐκτελέσεως αὐτῆς ἐπὶ ἄοριστον. [...]»⁴⁰.

39. Εφημ. *Ευρώτας*, ἀρ. φύλλου 478, 12 Μαΐου 1929, σ. 2.

40. Εφημ. *Ὁ Σπαρτιάτης*, ἀρ. φύλλου 233, 19 Μαΐου 1929, σ. 1.

Μελετώντας τον Τύπο εκείνης της περιόδου, μια τραγελαφική λεπτομέρεια της επίσκεψης του Βενιζέλου στη Σπάρτη αποτέλεσε η είδηση που δημοσίευσαν ορισμένες εκ των αθηναϊκών εφημερίδων, πως, δηλαδή, στο Δημοτικό Συμβούλιο Σπαρτιατών υπεβλήθη πρόταση πολιτών «ὅπως ὁ Ταῦγετος μετονομασθῇ Βενιζέλος»! Η είδηση αυτή απασχόλησε περαιτέρω μικρή μερίδα του αντιβενιζελικού Τύπου. Η εφημερίδα *Σκριπ*, που νωρίτερα δεν είχε ουδεμία αναφορά στην περιοδεία του Βενιζέλου, δημοσίευσε επιστολή αναγνώστη, ο οποίος, σχολιάζοντας το θέμα, αναφερόταν με εμπάθεια εναντίον του Βενιζέλου, καυτηριάζοντας τη φερόμενη ως πρόταση μερίδας Σπαρτιατών να μετονομασθῇ ὁ Ταῦγετος σε ὄρος Βενιζέλος! Τα πάθη του εθνικού διχασμοῦ παρέμεναν ἀκόμη ενεργά ἐνθεν καὶ ἐνθεν, ἄλλωστε. Ἐγραφε, λοιπόν, ὁ ἀναγνώστης:

«Ἀξιότιμε κ. Διευθυντά,

Ἐκ τῶν ἐφημερίδων πληροφορούμεθα ὅτι ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τῆς ἐν Σπάρτῃ ἐπισκέψεως τοῦ πρωθυπουργοῦ εὐρέθησαν ἄνθρωποι δουλόφρονες καὶ δὴ Σπαρτιᾶται ζητήσαντες νὰ μεταβάλωσι τὸ ὄνομα τοῦ ἀστρογείτονος καὶ ὑπερηφάνου Ταῦγέτου, δίδοντες αὐτῷ τὸ ὄνομα τοῦ ἐθνοκαταράτου. Ἄς ἐπιτραπῇ ἡμῖν νὰ πιστεύωμεν ὅτι ἡ διὰ τῶν ἐφημερίδων μεταδοθεῖσα πληροφορία περὶ τοιαύτης προτάσεως δὲν εἶνε ἀληθὴς ἢ ὅτι ἐχαλκεύθη αὕτη παρὰ τῆς ἀκολουθίας τοῦ περιοδεύοντος πηδालιούχου ἢ ὅτι οἱ ὑποβάλλοντες τὴν δουλόφρονα ταύτην πρότασιν δὲν εἶνε Σπαρτιᾶται ἐκ καταγωγῆς. Ἐν τούτοις ἐὰν τίνες εἶχον τὴν ἐπιθυμίαν εἰς ἀνάμνησιν τῆς εἰς Σπάρτην καὶ Μιστρᾶν ἐπισκέψεως τοῦ ἀπαισίου ἀνθρώπου νὰ μεταβάλωσι τὴν ἐπωνυμίαν μέρους τινὸς τῆς περιοχῆς τῆς Λακεδαίμονος, τὸ καταλληλότερον καὶ τὸ μᾶλλον ἀρμόζον μέρος δὲν ἦτο ὁ Ταῦγετος ὁλόκληρος, ἀλλ' ὁ ἐν αὐτῷ ὑπάρχων Κεάδας καὶ εἰς τοῦτον νὰ δώσωσι τὸ ὄνομα Βενιζέλος, καὶ μάλιστα ἐὰν τιμῇς ἔνεκεν κατορθοῦτο νὰ ριφθῇ ἐντὸς αὐτοῦ, ὅτε καὶ ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς θὰ ἀνεκουφίζετο ἐκ τοῦ βάρους τῶν ψευδῶν αὐτοῦ ὑποσχέσεων. – Μ. Οἰκονομᾶκος Καφιόλης»⁴¹.

Ομοίως, καὶ ἡ εφημερίδα *Η Βραδυνή*, ἡ ὁποία δὲν εἶχε νωρίτερα καμία εἰδησεογραφικὴ ἀναφορά στο ταξίδι τοῦ πρωθυπουργοῦ Βενιζέλου στὴ Λακεδαίμονα, «σάρκασε» τὴν ἐν λόγῳ ἐπίσκεψη, ἀναφερόμενη, ὁμῶς, ἄκρως υποτιμητικὰ καὶ γιὰ τὴν περιοχὴ τῆς Λακωνίας. Στις 12 Μαΐου, στὴ στήλη «Εὐθυμὴ ζωή», ἡ εφημερίδα παρουσίασε ἓνα «εὐθυμογράφημα», με

41. Εφημ. *Σκριπ*, αρ. φύλλου 9337, 10 Μαΐου 1929, σ. 2.

έναν ωστόσο ιδιαίτερος προσβλητικό τίτλο για τη Λακωνία: «ΟΛΟΚΛΗΡΟΣ Η ΒΛΑΚΩΝΙΑ ΠΑΝΗ-ΓΥΡΙΖΕΙ ΤΟ ΠΡΟΣΩΠΟΝ ΤΗΣ ΕΠΙ ΤΗ ΑΦΙΞΕΙ ΤΟΥ κ. ΠΡΩΘΥΠΟΥΡΓΟΥ – Ο ΤΑΪΓΕΤΟΣ ΓΙΝΕΤΑΙ ΑΓΝΩΡΙΣΤΟΣ!». Το κείμενο συνοδεύτηκε από ένα σκίτσο του κλαίοντα Βενιζέλου (εικ. 3) με τον υπότιτλο: «Ο κ. Βενιζέλος καθ' ἣν στιγμὴν χύνει μαῦρα δάκρυα, τὰ ὁποῖα, ἐκ τυπογραφικοῦ λάθους, φαίνονται εἰς τὴν ἀνωτέρω εἰκόνα ἄσπρα». Εντὸς του κειμένου ο «ευθυμογράφος» χάρισε εντέχνως τὴ λέξη «Βλακωνία» με τελεία (Β. Λακωνία) προσδίδοντας, ἔτσι, δῆθεν γεωγραφικό προσαρμοσμένο. Ἐγραφε, λοιπόν, *Η Βραδυνή*:

«Ὁλόκληρος ἡ Β. Λακωνία πανηγυρίζει τὴν πρώτην καὶ τελευταίαν ἐπίσκεψιν τοῦ κ. Πρωθυπουργοῦ. Πολυμελὴς ἀντιπροσωπεῖα χωρικῶν, ἀνεξαρτήτως φρονήματος πολιτικοῦ, ἀποτελουμένη ἐκ δύο προσώπων καὶ ἑνὸς ἀντιπροσώπου τῆς Λέσχης Φιλελευθέρων ἀφιχθεῖσα εἰς Σπάρτην ἐχαιρέτησε τὸν κ. Βενιζέλον, ὁ ὁποῖος βαθύτατα συγκινημένος καὶ με μαῦρα δάκρυα εἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς ἐδήλωσεν εἰς τὴν ἐπιτροπὴν ὅτι ἡ γενικὴ ἐκδήλωσις τοιαύτης συμπαθείας ὀλοκλήρου τοῦ Πελοποννησιακοῦ λαοῦ τοῦ παρέχει νέαν ἐνίσχυσιν εἰς τὸ νὰ κάμῃ τὴν Ἑλλάδα μιὰ ὥρα ἀρχήτερα ἀγνώριστον.

ΕΠΙ ΠΩΛΟΥ ΟΝΟΥ

Τὴν μεσημβρίαν ὁ κ. Βενιζέλος ἀνελθὼν ἐπὶ πώλου ὄνου ἀνεχώρησε διὰ Μυστρᾶν. Ἐπίσης ἀνεχώρησαν ἐκ Μυστρᾶ ὅλοι οἱ κάτοικοι Μυστρᾶ, οἱ ὁποῖοι ὥς ἐγνώσθη ἐπῆραν τὰ βουνὰ μόλις πληροφορηθέντες τὴν ἄφιξιν τοῦ Σωτήρος.

Ο ΤΑΪΓΕΤΟΣ ΑΓΝΩΡΙΣΤΟΣ!

Εἰς τὸ Δημοτικὸν Συμβούλιον Σπάρτης ὑπεβλήθη σήμερον πρότασις, ὅπως τὸ ὄρος Ταῖγετος γίνῃ καὶ αὐτὸ ἀγνώριστον καὶ μετονομασθῇ εἰς Βενιζέλον.

Ὁ κ. Βενιζέλος ἀφιχθεὶς εἰς Μυστρᾶν ἐξεφώνησε πρὸ τοῦ πολυπληθοῦς κενοῦ καὶ τῆς κυρίας του κ. Ἑλένας Βενιζέλου λόγον. Ἡ κ. Βενιζέλου ἐν ἐξάλλῳ ἐνθουσιασμοῦ κατησπάσθη τὸν κ. Βενιζέλον καὶ προσέφερεν εἰς αὐτὸν ἄνθη.

Τὴν ἐβδόμην ἑσπερινὴν ὁ κ. Βενιζέλος ἀναχωρήσας ἐκ τοῦ νομοῦ Β. Λακωνίας ἐπ' αὐτοκινήτου εἰς τὸ ὁποῖον ἐπέβαινον καὶ ἐπίλεκτα μέλη τῆς Λέσχης τῶν Φιλελευθέρων ἀνεχώρησε δι' Ἀθήνας»⁴².

42. Εφημ. *Η Βραδυνή*, αρ. φύλλου 2733, 12 Μαΐου 1929, σ. 4.

Στον αντίποδα, η εφημερίδα *Ελεύθερο Βήμα*, φίλα προσκείμενη στον Βενιζέλο, ακολουθεί με απεσταλμένο της το ταξίδι του, το καταγράφει και το αποτυπώνει (και) φωτογραφικά. Έτσι, αρκετές ημέρες αργότερα, τα πρωτοσέλιδά της εξακολουθούσε να απασχολεί η επίσκεψη στη Λακεδαίμονα, την οποία παρουσιάζει μέσα από φωτογραφικό υλικό. Στις 10 Μαΐου 1929 η εφημερίδα παρουσίασε μονταρισμένη φωτογραφία του Βενιζέλου από το μπαλκόνι του δημαρχείου με φόντο την κατάμεστη πλατεία της Σπάρτης υπό τον τίτλο «Από τὴν ὑποδοχὴν τοῦ κ. Βενιζέλου εἰς τὴν Πελοπόννησον» και υπότιτλο «Ὁ κ. Βενιζέλος χαιρετίζων τὸν λαὸν τῆς Σπάρτης ἀπὸ τὸν ἐξώστην τοῦ Δημαρχείου» (εικ. 4). Την επομένη, το *Ελεύθερον Βήμα* υπό τον ίδιο γενικό τίτλο δημοσίευσε δύο φωτογραφικά στιγμιότυπα με τους εξής υπότιτλους: «Ὁ κ. πρωθυπουργὸς μετὰ τῆς κ. Ἑλένας Βενιζέλου φωτογραφούμενοι εἰς τὰ ἐν Μυστρᾷ ἐρεῖπια τῆς προγονικῆς οἰκίας τῶν Μπενιζέλων Κρεβατάδων» (εικ. 5) και «Ἀπὸ τὸ παρατεθὲν εἰς τὸ προστύλιον τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ τῆς Παντανάσσης φιλικὸν πρόγευμα κατὰ τὴν ἐκεῖ μετὰβασιν τοῦ κ. πρωθυπουργοῦ» (εικ. 6). Τελευταία φωτογραφική αναφορά στην εν λόγω επίσκεψη, υπό τη λεζάντα «Ὁ πρωθυπουργὸς κ. Βενιζέλος εἰς τὰ ἐρεῖπια τοῦ Μυστρᾶ» (εικ. 7), υπήρξε από την ίδια εφημερίδα στις 12 Μαΐου.

Η επίσκεψη του Βενιζέλου στη Σπάρτη αποτελεί μια ιστορική στιγμή της μικροϊστορίας της πόλης. Ιστορικά ήταν και όσα πολιτικά προηγήθηκαν σε μια κατά βάση βασιλόφρονα περιοχή. Λόγω του πλειοψηφικού εκλογικού συστήματος και της διάσπασης των αντιβενιζελικών δυνάμεων, ο Βενιζέλος έλαβε για πρώτη φορά όλες τις έδρες της επαρχίας Λακεδαίμονος στις βουλευτικές εκλογές του 1928 και εν συνεχεία του νομού Λακωνίας στις γερουνσιαστικές εκλογές του 1929. Παρά ταύτα, οι λόγοι αυτής της επιτυχίας ίσως δεν ήταν τόσο προφανείς, αν αναλογιστεί κανείς το πολιτικοϊδεολογικό υπόβαθρο της περιοχής. Πιθανόν τα πρόσωπα που στελέχωναν την παράταξη των Φιλελευθέρων να ήταν ευρείας αποδοχής και, σε συνδυασμό με το εύθραυστο και συχνά μεταβαλλόμενο εκλογικό σύστημα, ο Βενιζέλος να έλαβε μια σημαντική νίκη στην περιοχή. Ωστόσο, ενδιαφέρον αποτελεί και η συμπεριφορά του εκλογικού σώματος της Λακεδαίμονος από κοινωνικοπολιτική άποψη, στις εκλογές του 1932, που ακολούθησαν. Αφενός, παρά τη θερμή υποδοχή του Βενιζέλου, και αφετέρου, παρά τη δημόσια αναφορά του μεγάλου πολιτικού στην καταγωγή του από τον Μυστρά –και συνεπώς από τη Λακεδαίμονα–, οι κάτοικοι της περιοχής παρέμειναν συνεπείς στην πολιτική τους ιδεολογία, ή/και ακολούθησαν την πολιτική

τάση της εποχής, καταπιηφίζοντας τον Βενιζέλο στις εκλογές που ακολούθησαν τρία χρόνια μετά την επίσκεψη. Στους παρακάτω πίνακες ακολουθούν τα τοπικά αποτελέσματα των ανωτέρω εκλογικών διαδικασιών (1928, 1929, 1932), όσον αφορά τους Φιλελευθέρους. Ακριβής σύγκριση δεν μπορεί να επιτευχθεί, καθώς και οι τρεις εκλογικές διαδικασίες διεξήχθησαν με διαφορεποιημένο εκλογικό σύστημα και τρόπο εκλογής. Όμως, επιχειρώντας μια σύγκριση σε απόλυτους αριθμούς –όπου αυτό είναι δυνατό– μπορούν ενδεχομένως να εξαχθούν κάποια συμπεράσματα.

Πίνακας 1.

ΒΟΥΛΕΥΤΙΚΕΣ ΕΚΛΟΓΕΣ 1928 - Πίνακας αποτελεσμάτων Επαρχίας Λακεδαιμόνος

Πραγματικός πληθυσμός	Σύνολο ψηφισάντων	Σύνολο έγκυρων ψηφοδελτίων	Μέσος αριθμός ψήφων του συνδυασμού των Φιλελευθέρων	Ποσοστό των Φιλελευθέρων επί τοις εκατό του συνόλου	Έδρες
63.450	11.705	11.564	4.804	41,54%	2/2

Εκλογικό σύστημα: Πλειοψηφικό με στενή εκλογική περιφέρεια

Πίνακας 2.

ΓΕΡΟΥΣΙΑΣΤΙΚΕΣ ΕΚΛΟΓΕΣ 1929 - Πίνακας αποτελεσμάτων Νομού Λακωνίας

Πραγματικός πληθυσμός	Σύνολο ψηφισάντων	Σύνολο έγκυρων ψηφοδελτίων	Ψήφοι που έλαβαν οι Φιλελεύθεροι	Ποσοστό των Φιλελευθέρων επί τοις εκατό του συνόλου	Έδρες
144.336	20.073	19.808	6.929	34,98%	2/2

Εκλογικό σύστημα: Πλειοψηφικό για τις εκλογικές περιφέρειες με μία ή δύο έδρες και περιορισμένης εκπροσώπησης της μειοψηφίας για τις εκλογικές περιφέρειες με δύο έδρες και άνω

Πίνακας 3.

ΒΟΥΛΕΥΤΙΚΕΣ ΕΚΛΟΓΕΣ 1932 - Πίνακας αποτελεσμάτων Νομού Λακωνίας και επιμέρους Επαρχίας Λακεδαιμόνος

	Πραγματικός πληθυσμός	Σύνολο ψηφισάντων	Σύνολο έγκυρων ψηφοδελτίων	Ψήφοι που έλαβαν οι Φιλελεύθεροι	Ποσοστό των Φιλελευθέρων επί τοις εκατό του συνόλου	Έδρες
Ν. Λακωνίας	144.336	27.908	27.841	4.523	16,25%	1/5
Επ. Λακεδαιμόνος	-	13.495	13.458	2.276	16,90%	-

Εκλογικό σύστημα: Απλή αναλογική

Πίνακας 4.

Συγκριτικός ⁴³ πίνακας αποτελεσμάτων Βουλευτικών Εκλογών 1928 και 1932 στα εκλογικά τμήματα Σπάρτης και Μυστρά						
Εκλογικά τμήματα	1928				1932	
	Σύνολο ψηφισάντων	Ψήφοι που έλαβαν οι Φιλελεύθεροι			Σύνολο ψηφισάντων	Ψήφοι που έλαβαν οι Φιλελεύθεροι
		Λυμπερόπουλος	Φικιώρης	Μέσος αριθμός		
Σπάρτη, 1ο	913	383	302	342	1.101	171
Σπάρτη, 2ο	538	190	140	165	644	82
Σπάρτη (σύνολο)	1.451	573	442	507	1.745	253
Μυστράς	464	223	143	183	592	24

Ολοκληρώνοντας, ο Βενιζέλος της τελευταίας διακυβέρνησης ήταν ένας άλλος Βενιζέλος, διαφορετικός, τόσο από εκείνον της πρώτης περιόδου και των Βαλκανικών όσο και από εκείνον του Εθνικού Διχασμού και του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Επιδίωκε την ειρήνη, την ενότητα, τη σταθερότητα και την εργασία για την ευημερία και την ανασυγκρότηση της χώρας, ύστερα από μια μακρά περίοδο πολεμικών και άλλων, πλείστων εθνικών ταραχών. Διατράνωνε, μάλιστα, με κάθε ευκαιρία τις σκέψεις του αυτές, όπως φάνηκε τόσο κατά την αντιφώνησή του προς τον Πρόεδρο της Κοινότητας Μυστρά, όσο και στο γεύμα που του παρέθεσαν οι Αρχές της Σπάρτης, όπου έκανε λόγο για έθνος ενωμένο, ενιαίο και ομοιογενές, με κοινούς στόχους⁴⁴.

Συνοψίζοντας, τόσο ο Βενιζέλος όσο και ο βενιζελικός Τύπος θέλησαν να αναδείξουν τις μακρινές ρίζες της οικογένειας Βενιζέλου από την οικογένεια Κρεββατά του Μυστρά, κατά τη διάρκεια του πρωθυπουργικού ταξιδιού στη Λακεδαίμονα. Ακόμα και οι Λακεδαιμόνιοι αξιωματούχοι

43. Δεν μπορεί να επιτευχθεί σύγκριση των αποτελεσμάτων ανά εκλογικό τμήμα μεταξύ των εκλογικών αναμετρήσεων του 1928 και 1932, λόγω του ότι οι επίσημοι κατάλογοι αποτελεσμάτων του ΥΠΕΣ στη μεν πρώτη περίπτωση αναφέρουν αναλυτικά τις ψήφους που έλαβε έκαστος υποψήφιος βουλευτής κάθε συνδυασμού (λόγω του διαφορετικού εκλογικού συστήματος) και στη δε δεύτερη τις ψήφους που έλαβε έκαστος συνδυασμός. Ωστόσο, παρατηρείται τεράστια αριθμητική απόκλιση από τη μία στην άλλη εκλογική αναμέτρηση, γεγονός που επιτρέπει καταχρηστικά μια «συγκριτική» αντιπαραβολή, ώστε να δοθεί μια «αίσθηση» της εποχής, να παρουσιασθεί η σημαντική μετατόπιση/εκροή ψηφοφόρων από τους Φιλελεύθερους του Βενιζέλου και η συνεπακόλουθη απώλεια της δύναμής τους στην περιοχή.

στις προσφωνήσεις τους δεν παρέλειψαν να αναφερθούν στην καταγωγή αυτή! Προκύπτουν, ωστόσο, μια σειρά ρητορικών ερωτημάτων. Γιατί ένας επιτυχημένος επαναστάτης να δημιουργήσει, και μετέπειτα ως πετυχημένος πολιτικός να συντηρήσει, τον μύθο της οικογενειακής καταβολής του από μία ένδοξη οικογένεια της Λακεδαιμόνος, εάν αυτός πράγματι δεν ίσχυε ή δεν είχε έστω κάποια ελάχιστη στέρεη βάση; Είχε ανάγκη ο Βενιζέλος του 1929, ενόψει της πολιτικής του δύσης, να αναβιώσει τις φήμες της γενεαλογίας του, αποκομίζοντας πιθανά πολιτικά οφέλη από το ταξίδι στη Λακεδαιμόνα; Θα είχε πράγματι ενδιαφέρον –εάν θα μπορούσε να ερευνηθεί– κατά πόσο στα χρόνια που ακολούθησαν της επίσκεψης, και όσο εκείνος βρισκόταν στο πηδάλιο του κράτους, έδειξε κάποια ιδιαίτερη μέριμνα για τα ζητήματα της «κοιτίδας των προγόνων του».

Συμπερασματικά, η αντιβενιζελική κοινωνία της Λακεδαιμόνος –λαός και φορείς– κατάφερε να κάνει μια –τρόπον τινά– διάκριση, και υποδέχθηκε τον Βενιζέλο όχι τόσο ως πρόσωπο αλλά κυρίως με τη θεσμική του ιδιότητα ως πρωθυπουργού, παρά τα σύννεφα του Εθνικού Διχασμού, που συνέχιζαν –αραιωμένα μεν– να αιωρούνται πάνω από τη χώρα, και τις συγκρουόμενες πολιτικές ιδεολογίες. Ωστόσο, παρά τις αναφορές περί καταγωγής από την περιοχή, οι Λακεδαιμόνιοι εξακολούθησαν να ψηφίζουν με πολιτικοϊδεολογικά κριτήρια, όπως και νωρίτερα, και δεν επηρεάστηκαν συναισθηματικά από πιθανές «εντοπιότητες», όπως απέδειξαν τα μετέπειτα εκλογικά αποτελέσματα. Όμως, η –αξιοθαύμαστη– σχεδόν πάνδημη, και δίχως ακρότητες, υποδοχή του Ελευθερίου Βενιζέλου από τους κατοίκους των χωριών και εκείνους της πόλης μαρτυρά το κύρος που εξέπεμπε η καθηλωτική προσωπικότητά του και τον σεβασμό –ή έστω τον θαυμασμό– που απολάμβανε ο κορυφαίος Έλληνας πολιτικός του 20ού αιώνα ακόμα και από μεγάλη μερίδα αντίθετων πολιτικά προς εκείνον.

44. Κάνοντας, με «μελαγχολική» –όπως είπε– διάθεση, αναφορά στον Πελοποννησιακό Πόλεμο, την πολυετή εμφύλια διαμάχη και διάσπαση των Ελλήνων και τις συνέπειές της, σημείωσε, πιθανόν παραλληλίζοντας με μια έμμεση απολογιστική/αυτοκριτική ροπή: «Ξέρω ότι είνε αληθής ματαιοπονία νά προσπαθοῦμεν νά διατυπώσωμεν κρίσιν ασφαλή ἐπὶ τῆς ἱστορίας, τί δηλαδή θά ἐπηρεάζουθε καὶ τί θά συνέβαινε ἢ δὲν θά συνέβαινε τοῦτο ἢ ἐκεῖνο. [...] σήμερον εὐρισκόμεθα εἰς τὴν εὐχάριστον θέσιν νά ἀποτελοῦμεν ἓνα καὶ ἡνωμένον ἔθνος ἀπὸ τοῦ Ταινάρου μέχρι τοῦ Ἑβρου καὶ ἀπὸ τῆς Κερκύρας μέχρι τῶν νήσων τῶν παρακειμένων εἰς τὰς Μικρασιατικὰς ἀκτὰς», εφημ. *Πατρίς*, αρ. φύλλου 423, 9 Μαΐου 1929, σ. 8.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΡΧΕΙΑ

Γενικά Αρχεία του Κράτους/ΓΑΚ Λακωνίας/ΔΗΜΟΤ.1.1.4.
Εμπορικός Σύλλογος Σπάρτης/Πρακτικά Συνεδριάσεων Δ.Σ., 1/1920-12/1929
Αρχείο ΥΠΕΣ/Στατιστική των Βουλευτικών Εκλογών της 19ης/8/1928
Αρχείο ΥΠΕΣ/Στατιστική των Γερουσιαστικών Εκλογών της 21ης/4/1929
Αρχείο ΥΠΕΣ/Στατιστική των Βουλευτικών Εκλογών της 25ης/9/1932

ΑΡΧΕΙΑ ΤΥΠΟΥ

Εφημερίδα *Ακρόπολις*/1929/Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων
Εφημερίδα *Η Βραδυνή*/1929/Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων
Εφημερίδα *Έθνος*/1929/Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων
Εφημερίδα *Ελεύθερο Βήμα*/1929/Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων
Εφημερίδα *Εστία*/1929/Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων
Εφημερίδα *Ευρώτας*/1929/Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος
Εφημερίδα *Ημερήσιος Τύπος*/1929/Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων
Εφημερίδα *Η Καθημερινή*/1929/Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων
Εφημερίδα *Πατρίς*/1929/Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων
Εφημερίδα *Σκριπ*/1929/Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων
Εφημερίδα *Ο Σπαρτιάτης*/1929/Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος

ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΕΣ

Chester S.B., *Life of Venizelos*, Constable and Company LTD., London 1921.
Βεγκράκου Τάσου, *Εμπορικός Σύλλογος Σπάρτης: Στο διάβα των εκατό χρόνων 1908-2008*, Εκδ. Εμπορικός Σύλλογος Σπάρτης, Σπάρτη 2008.
Βερέμη Θάνου, *Ελευθέριος Βενιζέλος: ο οραματιστής του εφικτού*, Εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2017.
Δαφνή Γρηγορίου, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, Εκδ. Κάκτος, Αθήνα 1997.
Δούκα Παναγιώτη Χ., *Η Σπάρτη διά μέσον των αιώνων*, χ.έ., Νέα Υόρκη 1922.
Κρεββατά Δημήτριου, *Από τον Παναγιώτη Κρεββατά στον Ελευθέριο Βενιζέλο*, χ.έ., Αθήνα 1994.
Λάδη Φώντα [επιμ.], *Η Σπάρτη ανάμεσα σε τρεις αιώνες (1834-2002)*, Εκδ. Δήμος Σπαρτιατών, Σπάρτη 2002.
Παπαντωνάκη Γεωργίου, *Η πολιτική σταδιοδρομία του Ελευθ. Βενιζέλου*, τ. Α', Εκδ. Τύποις Εκδοτικής, Αθήνα 1929.
Παπαποστόλου-Αλεξανδρή Μεταξίας, *Η Φιλαρμονική της Σπάρτης 1895-2012*, Εκδ. Ν.Π. Πολιτισμού, Αθλητισμού και Περιβάλλοντος Δήμου Σπάρτης, Σπάρτη 2012.
Στεφάνου Στέφανου, *Ελευθέριος Βενιζέλος: πλαστοουργός Ιστορίας*, Εκδ. Ίδρυμα Ιστορίας Ελευθερίου Βενιζέλου, Αθήνα 1977.
Τωμαδάκη Νικόλαου, *Ο Βενιζέλος Έφηβος (γενεαλογικά, αλληλογραφία, κείμενα)*, Εκδ. Κυδωνιά, Αθήνα 1964.

ΑΡΘΡΑ

Βαγιακάκου Δικαίου, «Η καταγωγή του Βενιζέλου», *Λακωνικά* 18 (11-12/1966) 190.

Βέλμαχου Ανδρέα, «Γύρω από την καταγωγή του Ελευθερίου Βενιζέλου», *Λακωνικά* 16 (7-8/1966) 106.

Δασκαλάκη Απόστολου, «Ο πατέρας του Ελευθερίου Βενιζέλου δάσκαλος στη Μάνη», *Λακωνικά* 55 (1-2/1973) 7-9.

Κατσώρη Αντώνιου, «Οι Βενιζέλοι και η Μονεμβασία», *Λακωνικά* 62 (3-4/1974) 46-47.

Λουμάκη Κωνσταντίνου, «Ελευθέριος Κρεββατάς-Βενιζέλος (Η εκ Μυστρά καταγωγή του Ελευθερίου Βενιζέλου)», *Λακωνικά* 102 (3-4/1981) 43-45.

ABSTRACT

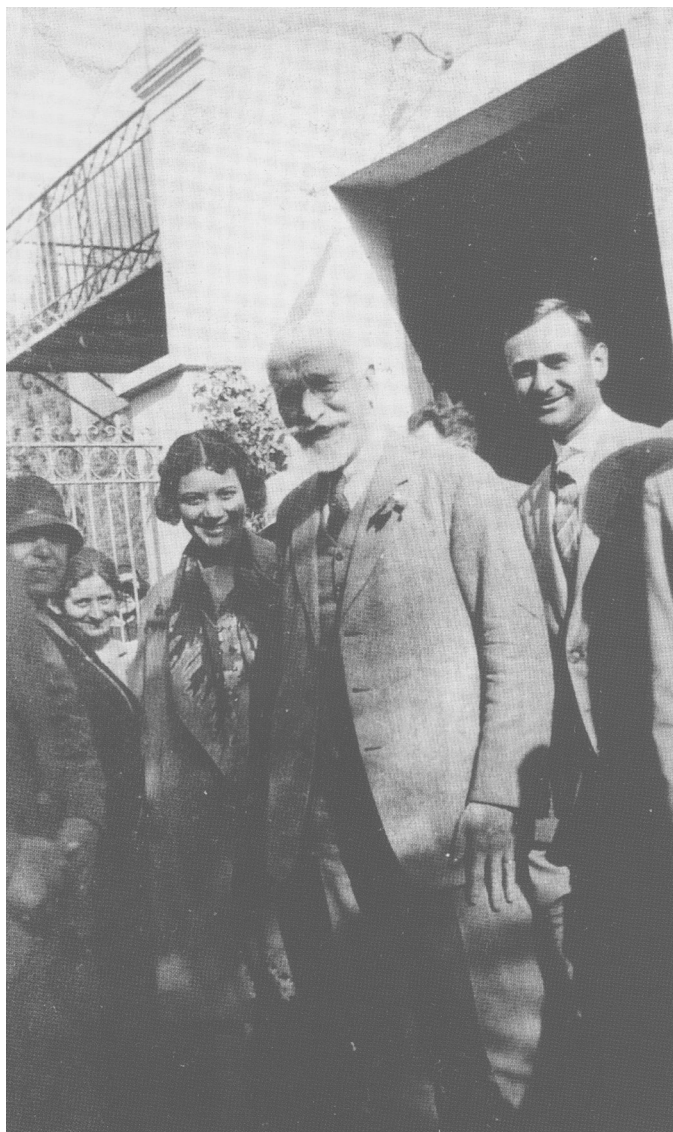
Nickos Karmiris, *The visit of Eleftherios Venizelos to Lacedaemon through the newspapers*

Eleftherios Venizelos visited Sparta and Mystras for the first and only time in May 1929, as Prime Minister. Despite that the majority of the Laconians was politically anti-Venizelists, the people and the authorities of Lacedaemon gave him a warm welcome. During his visit Venizelos confirmed -for the first time- and supported publicly his rumored family roots from the Mystras' Krevvatas family.

Studying mainly the reports of the local and national press, and also evidence and public archives, this paper attempts to present how History recorded Venizelos' trip, making an additional comparison of the election results in the area both before and after that visit.

Εικ. 1. Φωτογραφικό στιγμότυπο από την επίσκεψη του Βενιζέλου στην καστροπολιτεία του Μυστρά (Πηγή: Δημητρίου Κρεββατά, *Από τον Παναγιώτη Κρεββατά στον Ελευθέριο Βενιζέλο*, χ.έ., Αθήνα 1994, σ. 372).

Εικ. 2. Ο Βενιζέλος με το νεαρό ζεύγος Γεωργίου Γιατράκου και Λίνας Φικιώρη στη Σπάρτη. Ο Γ. Γιατράκος μερικά χρόνια αργότερα, στις 26-11-1943, θα βρεθεί ανάμεσα στους 100 που θα εκτελεστούν από τους Γερμανούς στο Μονοδένδρι (Πηγή: Φώντα Λάδη [επιμ.], *Η Σπάρτη ανάμεσα σε τρεις αιώνες (1834-2002)*, Εκδ. Δήμος Σπαρτιατών, Σπάρτη 2002, σ. 166).

Εικ. 3. Λεπτομέρεια από τη σελίδα 4 της εφημερίδας *Η Βραδυνή* (12.5.1929).

Εικ. 4. Λεπτομέρεια από το πρωτοσέλιδο της εφημερίδας *Ελεύθερο Βήμα* (10.5.1929) με φωτογραφία του Βενιζέλου στο μπαλκόνι του Δημαρχείου Σπάρτης.

Εικ. 5. Λεπτομέρεια από το πρωτοσέλιδο της εφημερίδας *Ελευθέρο Βήμα* (11.5.1929). Το ζεύγος Βενιζέλου στα ερείπια της οικίας της οικογένειας Κρεββατά.

Εικ. 6. Φωτογραφία από το γεύμα προς τιμήν του Ελ. Βενιζέλου στον Μυστρά. Μεταξύ των παρακαθήμενων διακρίνεται ο Δήμαρχος Σπαρτιατών, Ηλίας Γκορτσολόγος. Λεπτομέρεια από το πρωτοσέλιδο της εφημερίδας *Ελευθέρο Βήμα* (11.5.1929).

Εικ. 7. Λεπτομέρεια από το πρωτοσέλιδο της εφημερίδας *Ελεύθερο Βήμα* (12.5.1929) με φωτογραφία του Βενιζέλου στον Μυστρά.

Εικ. 8. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος με τη σύζυγό του Έλενα στον Μυστρά (Πηγή: venizelos-foundation.gr).

Εικ. 9. Ο Βενιζέλος με τη συνοδεία του στη βυζαντινή καστροπολιτεία του Μυστρά: διακρίνονται αριστερά η σύζυγός του Έλενα και δεξιά η νύφη του Μαρίκα (Πηγή: elvenizelos.org.gr).

